

1839 – 1960 YILLARI ARASINDA İSTANBUL'DA BASILMIŞ FARMASÖTİK BOTANİK DERS KİTAPLARI*

THE TEXTBOOKS OF PHARMACEUTICAL BOTANY PUBLISHED AT ISTANBUL BETWEEN 1839 AND 1960

Asuman BAYTOP**

SUMMARY

Seven textbooks of Pharmaceutical Botany have been published in Istanbul between 1839 and 1960. In 1839, the Section of Pharmacy has been opened in the Imperial School of Medicine of Galata–Seraî. This event reflects the beginning of the academic pharmaceutical education in the Ottoman Empire. In December 1960, we see the foundation of the first faculty of pharmacy in Turkey at Ankara. The School of Pharmacy at Istanbul becomes faculty only one year later, in January 1962.

These books are :

- 1– C. A. Bernard, *Éléments de Botanique*, Istanbul, 1842, 344 p.
- 2– Mehmet Ali, *İlm-i Nebatat–ı Tıbbiye*, Istanbul, 1875, 2 vol., 1247 p.
- 3– Mehmet Ali, *Kitabü'l Nebatat*, Istanbul, 1900, 1000 p.
- 4– Esad Şerefeddin (Köprülü), *Nebatat–ı Saydelaniye*, Istanbul, 1910, 704 p.
- 5– Şerafettin (Tertemiz), *İlm-i Nebatat–ı Tıbbî*, Istanbul, 1910, 448 p.
- 6– Şerafettin (Tertemiz), *Tıbbî Nebatlar*, Istanbul, 1932, 276 p.
- 7– A. Heilbronn, *İspençiyarî Nebatat*, Istanbul, 1940, 182 p.

The first five books belong to the imperial period, while the two others belong to the republican. All the authors are Professors, the first and last of whom are foreigners. The last one is a biologist, the others doctors. The last book which appeared after the academic reform of 1933, is distinguished by the attention it gives to botanical Latin: names of taxa and drugs are cited in Latin and a modern terminology of Latin origin is adopted.

ÖZET

1839–1960 yılları arasında geçen 120 yıl içinde, İstanbul'da Farmasötik Botanik ile ilgili 7 ders kitabı basılmıştır. 1839 yılı yurdumuzda eczacılık toplu eğitiminin başladığı

* Bu çalışmamı Prof. Dr. Sarım Çelebioğlu'nun (1897–1982) anısına ithaf ediyorum. Özeti, Prof.Dr. T. Baytop'un 18 Mayıs 1992 günü onun anısına düzenlediği bilimsel toplantıda sunulmuştur.

** İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Farmasötik Botanik Bilim Dalı, 34452 Üniversite / İSTANBUL.

yıldır. 1960 yılı da yurdumuzda ilk eczacılık fakültesinin kurulduğu yıldır. İlk fakültemiz, Aralık 1960 da kurulan Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesidir. İstanbul'da Eczacı Okulu'nun fakülte haline geçmesi Ocak 1962 de, yani bir yıl sonra olmuştur.

Bu yedi kitap, yayın tarihlerine göre, aşağıda sıralanmıştır :

- 1- C. A. Bernard, *Éléments de Botanique*, İstanbul, 1842, 344 s.
- 2- Mehmet Ali, *İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye*, İstanbul, 1875, 2 cilt, 1247 s.
- 3- Mehmet Ali, *Kitabül Nebatat*, İstanbul, 1900, 1000 s.
- 4- Esad Şerefeddin (Köprülü), *Nebatat-ı Saydelaniye*, İstanbul, 1910, 704 s.
- 5- Şerafettin (Tertemiz), *İlm-i Nebatat-ı Tıbbî*, İstanbul, 1910, 448 s.
- 6- Şerafettin (Tertemiz), *Tıbbî Nebatlar*, İstanbul, 1932, 276 s.
- 7- A. Heilbronn, *İspençiyarî Nebatat*, İstanbul, 1940, 182s.

İlk beş kitap Osmanlı dönemine, diğer ikisi Cumhuriyet dönemine aittir. Yazarların hepsi ders veren öğretim üyeleridir. İlk ve sonuncu kitabın yazarları yabancı, diğerleri Türktür. Yazarlardan yalnız sonuncusu biyolog, diğerleri hekimdir. Birinci kitap tamamen Fransızcadır, diğerleri Türkçedir. Türkçe olanların ilk beşinde bütün terimler Osmanlı Türkçesi terimleridir. 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra yazılmış olan son kitapta ise, terimler latinceleştirilmiş, takım, familya ve bitki adları latince olarak verildiği gibi, organ adları ve özellikleri için de latince kökenli sözcükler yerleştirilmiştir.

GİRİŞ

Eczacılık öğretiminde Botanik biliminin temel bir yeri vardır. Her eczacılık öğretim programında, *Fenn-i Nebatat*, *Nebatat*, *Botanik*, *İspençiyarî Nebatat*, *Farmakobotanik*, *Farmasötik Botanik* gibi adlar altında tıbbî bitkileri öğreten uygulamalı bir dersin bulunduğu görülür.

İstanbul'da 1839 da kurulan *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane* (*Askerî Tıbbiye Mektebi*) içinde aynı yıl bir Eczacılık Sınıfı açılmasıyla başlayan eczacılık toplu eğitiminin programında da Botanik dersi vardı. Bu tarihten itibaren *Farmasötik Botanik* dersi eczacılık programlarında aralıksız olarak yer almış ve bu dersi veren öğretim üyeleri tarafından ders kitapları yazılmıştır.

Ben burada 1839-1960 yılları arasında İstanbul'da yayınlanmış *Farmasötik Botanik* kitaplarından bahsetmek istiyorum. 1839 yılı, yurdumuzda eczacılık toplu eğitiminin başladığı yıldır. 1960 yılı da, yurdumuzda eczacılık fakültelerinin kurulmağa başladığı yıldır. İlk fakültemiz, Aralık 1960 da kurulan Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'dir. İstanbul'da, Eczacı Okulunun fakülte haline geçmesi Ocak 1962 de, yani bir yıl sonra olmuştur.

MATERİYAL VE BULGULAR

İlk Farmasötik Botanik ders kitabımız, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin ilk müdürü Avusturyalı cerrah Dr. C. A. Bernard'ın (1808 – 1844) (1) "Éléments de Botanique" adlı kitabıdır (2). Mektepte öğretim dili Fransızca olduğu için Fransızca yazılmıştır. İstanbul'da Imprimerie de Castro'da 1842 yılında basılmıştır.

Eser 20x14 cm ebadındadır ve 344 sayfadır. Fransızca ve Türkçe dilde ikişer sayfalık bir Önsöz'den sonra, evvelâ bitki organlarından ve sınıflandırmadan bahsedilmiş, Linné ve Jussieu'nün sistemleri açıklanmış, sonra tadil edilmiş Jussieu'nün sistemi takip edilerek tıbbî bitkilerin yayılış, kullanılış, farmasötik şekil ve etkileri bildirilmiştir. Çiçeksiz familyaların sayısı 5, Tekçenekli familyaların sayısı 15,

ÉLÉMENTS
DE
BOTANIQUE

A L'USAGE DES ÉLÈVES A' L'ÉCOLE
DE
MÉDECINE IMPÉRIALE DE GALATA SERAI
PAR

C. A. BERNARD,

DOCTEUR EN MÉDECINE ET CHIRURGIE DIRECTEUR ET
PROFESSEUR DE PATHOLOGIE INTERNE, ET DES CLINIQUES
MÉDICALE ET CHIRURGICALE A' L'ÉCOLE DE MÉDECINE DE
GALATA SERAI ETC., DÉCORÉ DU NISCHAN İFTIHAR.

Constantinople,

IMPRIMERIE DE CASTRO.
1842.

Şekil - 1 : C. A. Bernard'ın "Éléments de Botanique" (1842) adlı kitabının kapak sayfası.

PAPAVERACEES.

315

une seule loge. Plantes herbacées; arbrisseaux ou arbres; feuil. alternes simples, quelquefois pinnées.

Berberis L. *Vinettier* (Cl. VI. ord. 1. L.)

Arbrisseaux, feuil. pétiolées, à leur base aiguillons.

B. vulgaris L. *Vinettier commun*.

Feuil. ovales, raides, divisées en dents profondes et très aiguës; fl. jaunes en épis, pédicellées; ovaire cylindrique, 3 ovules attachés à sa base; fr. petite baie alongée.

P. U. Les fruits acides en syrop.

73. Fam. **PAPAVERACEAE. PAPAVERACEES**

Fl. grandes, solitaires, terminales, cal. à 2 sép. concaves, caducs; cor. 4 pét. plissés et chiffonnés avant l'épanouissement; étam. nombreuses, libres; ovaire simple, libre, uniloculaire, partagé par des cloisons incomplètes; stigm. sessile, rayonné ou lobé; fr. capsule polysperme, s'ouvrant en valves, ou seulement percé de trous. Plantes herbacées, souvent annuelles, lactescentes; feuil. alternes.

I. Papaver L. *Pavot*. (Cl. XIII. ord. 1. L.)

Cal. disépale; cor. tétrapétale, régulière; stigm. pelté, discoïde; caps. ovoïde, uniloculaire, indéhiscente, ou s'ouvrant par des trous pratiqués sous le stigm; graines très nombreuses, attachés à des trophospermes pariétaux, saillans et lamelliformes.

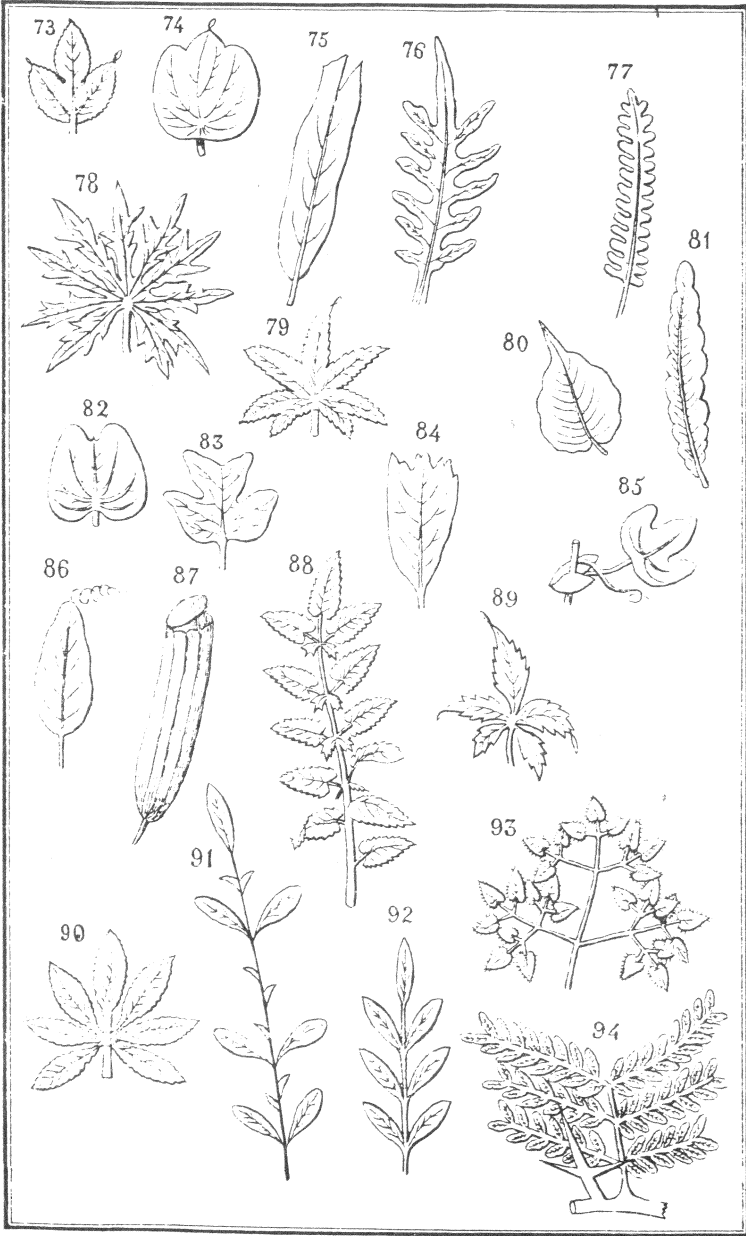
1. *P. somniferum* L. *P. somnifère*.

Rac. annuelle, blanche, fusiforme; tige dressée,

Şekil - 2 : C. A. Bernard'ın "Éléments de Botanique" (1842) adlı kitabının iç sayfalarından biri.

İkiçenekli familyaların sayısı 72 dir. Son 4 sayfa üzerinde 94 şekil vardır. Bernard bu kitabını hazırlarken hangi eser veya eserlerden faydalandığını açıklamamıştır. Bu kaynakları ortaya çıkarabilmek için yaptığımız ilk araştırmada (2) henüz kesin bir sonuca varamamış, kitapta takip edilen sistemin A. Richard tarafından kullanılan sisteme uygunluğuna dayanarak, kaynaklardan birinin A. Richard'ın 1842 den evvel yazdığı bir kitap olabileceğini düşünmüş, bu kitabın "Botanique Médicale" olma ihtimalini ileri sürmüş, ancak kesin bir sonuca varmak için bu Fransızca kitabı bulup görmemiz gerektiğini yazmıştık. Son olarak, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kitaplığında bulduğumuz bir kitap*, bize kesin bir ipucu verdi: "A. Richard, Nouveaux Éléments de Botanique et de Physiologie Végétale, 6ème édition, Béchet Jeune, Paris, 1839". Bernard'ın "Éléments de Botanique" adlı kitabını Richard'ın bu kitabı ile karşılaştırdığımızda, Bernard'ın kitabının ilk 130 sayfasının, Richard'ın kitabının ilk 571 sayfasından, aynı sıra takip edilerek, aynı terimler ve yer yer aynı cümle parçaları kullanılarak yapılmış bir özet olduğunu gördük. Buna karşılık, sayfa 131 den sonraki sistematik bölüm ile, Richard'ın sayfa 572 den sonraki sistematik bölümü arasında bir benzerlik yoktu: Bernard tıbbi bitkilere önem veriyor, Richard ise familyaları sadece botanik yönden inceliyordu. Gene İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kitaplığında bulunan bir kitap**, bu sorunumuza da çözüm getirdi. Bu kitabın adı "A. Richard, Éléments d'Histoire Naturelle Médicale, troisième édition, Troisième Partie : Botanique, Béchet Jeune, Paris, 1838" dir. Bernard'ın kitabının 131-344 sayfaları, Richard'ın bu 900 sayfalık kitabı ile karşılaştırıldığında, Bernard'ın aynı sistemi, aynı cins ve tür sırasını takip ederek, tanımlarlarda aynı terimleri kullanarak bir özet çıkartmış olduğu kolayca görülmektedir. Ancak Richard'ın bu kitabı düzeltmeler ve ilâveler getiren üçüncü baskı bir kitaptır. Bernard'ın, kitabında Richard'ın getirdiği yenilikler yoktur. Örneğin Richard, Piperinées familyasını Urticées içine nakletmiş, Prunus cinsini küçük cinslere parçalamış, yeni familya, cins ve türler ilâve etmiş, tür adlarının ardına bu adın yazarının adını, yayındaki sayfa

* ve ** Bu iki kitabı, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalındaki henüz tasnif edilmemiş kitaplar arasından arayıp bularak bana vermiş olan Doç.Dr. Nuran Yıldırım'a, kıymetli yardımlarından dolayı tekrar teşekkür ederim.

Şekil - 3: C. A. Bernard'in "Éléments de Botanique" (1842) adlı kitabının levhalarından biri.

numarasını koymuş, türün resminin bulunabileceği bir kaynak bildirmiştir. Halbuki Bernard'ın kitabında, Piperinées familyası Monokotiller arasındadır, Prunus cinsi geniş bir cins halindedir, familya

ve cins adlarının ardında, bu taksonların Linné'nin sınıflandırmasındaki sınıf ve takım adları kayıtlıdır. Bu karşılaştırmadan çıkarttığımız sonuç şudur: Bernard kitabının ikinci bölümünü yazarken, Richard'ın yukarıda adı verilen kitabının üçüncü baskısından değil de, daha evvelki bir baskısından yararlanmışır. Nitekim, 1824 ve 1826 tarihli iki ciltlik "A. Richard's Medizinische Botanik" adlı tercüme kitaptan elimizde mevcut fotokopi sayfaları* da bu sonucu ispatlamaktadır. Kitabının birinci bölümü için de, Bernard'ın "A. Richard, Nouveaux Éléments de Botanique et de Physiologie Végétale" ın altıncı baskısından daha evvelki bir baskıyı kullanmış olması da muhtemeldir.

Bernard'ın "Éléments de Botanique" adlı kitabı, yurdumuzda yabancı dilde yazılmış tek Farmasötik Botanik ders kitabıdır. Ondan sonra yazılmış olanlar kendi dilimizdedir. Bundan başka, E.K. Unat'ın açıkladığına göre (3), "31 yıl 4 ay 15 gün süren Fransızca Tıp Öğretimi döneminde, Bernard'dan sonra Fransızca ders kitabı yazılmamıştır".

Eğitimin Türkçeleştirilmesi 1867 de, Askerî Tıbbiye Mektebi (Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane) içinde bir Sivil Tıbbiye Mektebi (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane) açılmasıyla bu sivil mektepte başlamıştır. Askerî Tıbbiye Mektebi'nde Fransızca eğitim 1870 de terkedilmiştir (4).

1842 den sonra yayınlanmış bir botanik kitabı, Askerî Tıbbiye Mektebi'nde uzun süre tıbbî botanik dersini okutmuş olan Hekimbaşı Salih Efendi'nin (1816-1895) "İlm-i Hayvanat ve Nebatat" adlı kitabıdır. Bu eser 1282(1865) tarihini taşır. Matbaa-i Amire'de basılmıştır. Rüştüyeler (orta okul) için yazılmıştır. Botanik kısmı "İlm-i Nebatat" başlığı altında 32 sayfa ve 106 şekilden ibarettir. Tıp veya eczacılık ile ilgili bilgiler taşımadığından, burada konu dışı bırakılmıştır.

Bundan sonra, bir Farmasötik Botanik kitabı olarak, "İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye" adlı kitabı görüyoruz. Yazarı, daha doğrusu "mütercimi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de İlm-i Nebatat muallim muavini Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye azalarından binbaşı Dr. Mehmet Ali'dir. Eser Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaasında 1291 (1875) de basılmıştır. İki cilt halindedir.

* Bu fotokopileri bana göndermiş olan Prof.Dr. H. Teppner'e (Graz, Avusturya) burada tekrar teşekkür ederim.

Mehmet Ali Paşa (1834–1914), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olup, bu mektepte ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de Botanik muallimliği, bu ikinci mektepte aynı zamanda uzun süre müderrislik yapmıştır (5).

﴿ علم نباتات طبیه ﴾

﴿ جلد اول ﴾

﴿ مترجمی مکتب طبیه شاهانه علم نباتات ﴾
﴿ معلم معاون و جہیت طبیه عثمانیہ اعضا سندن ﴾
﴿ بکباشی دو قور محمد علی ﴾

PHARM. BAYAZID K. SINEMIAN
33. OKDJOULAR BACHI, 87

❦ ❦ ❦

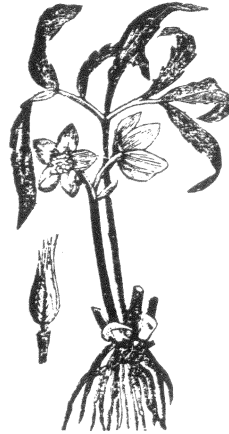
(Hellebories) (قبيله خربقہ)

بو قبيله نك اسمي خربق (البور) جنسندن مأخوذدر. و خربقك اوصافى بروجه آتى ذكر اولور : كاسى حشيشى و خالد ياخود شبه توبجى و متفصل بش و ريفات مسطحه دن مركبدر . توبج ذوالذيب و ذوالشفتين ۵-۱۲ ريفات مقعره دن مركبدر. ثمران ۳-۵ و متفرقه . اوراق ذوالاندير .

خر يق اسود : قره چوبله (البور و س نيزر) (Ellebre noire) (شكل ۱۷۹)

(شكل ۱۷۹)

(قره چوبله)

بو نباتك كوكى سياهد مائل و شحمى و افسق اولوب طوبلا مذنب بردمت اوراق ايله منتهيدر. اوراق مذكوره ۷-۸ فصوص عيقبه مالك و رحى الشكل اجرد اولوب. طرف عاليوى منشار صورتنده مسندر . ساق جذرى تقرىبا اون بش عشر ذراع طولنده اولوب بياض، پنبه ۱-۲ زهره يى حاملدر . ازهار جرسيه و كبيره و متفعله و متايه اولوب بنده و بيضى ابكى ورق زهره ايله منيدر . ثمرات التى - سكر عدد و متقاربه اوله رق اجرد و مستطيل و مسطحدر . نبات مذكور وقت شتاده زهر ايلديكندن قبش كولى دخى تسيمه اولتور .

❦ ❦ ❦

Şekil - 4 : Mehmet Ali'nin "İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye" (1875) adlı kitabının birinci cildinin kapak sayfası.

Şekil - 5 : Mehmet Ali'nin "İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye" (1875) adlı kitabının ikinci cildinden bir sayfa.

Eser 22x15 cm ebadında, birinci cilt 587, ikinci cilt 660 sayfa, toplam 1247 sayfadır. İki ciltte 230 şekil vardır. Hücre, doku ve organ bilgisinden, anatomi ve fizyoloji konularından bahsedildikten sonra, sistematik kısımda sınıflandırma, Linné, Jussieu ve De Candolle'un

sistemleri tanıtılmıştır. Çiçeksiz bitkiler sınıfından Mantarlar, Algler, Likenler, Egreltiler, Atkuyrukları, Kibritotları, Tekçenekliler sınıfından 14 familya ve İkiçenekliler sınıfından da 125 familya işlenmiştir. Eserde familya karakterleri, bitkilerin özellikleri, yayılışı, kullanılışı, etken maddeleri tanıtılmış, hatta bazen etken maddelerin formülleri verilmiştir. Geniş familyalarda, altfamilyaları ve cinsleri tayin eden anahtarlar mevcuttur.

Bu çeviri eserde, Fransızca terimler yalnız familya ve bitki, bazen de drog adları karşısında görülmektedir. Familya ve bitki adları Türkçedir, yanlarına parantez içinde, Fransızca karşılıkları ilave edilmiştir. Bundan başka, Türkçe bitki adlarının yanında Latince karşılıkları da vardır, fakat bu Latince tür adları Latin harfleri ile değil de Arap harfleriyle yazılıdır. Tercüme olması nedeniyle, yurdumuz bitkileriyle ilgili bilgilere rastlanmamaktadır. Eserinin Giriş kısmında, Mehmet Ali bu kitabını Cauvet'den çevirerek hazırladığını yazar, fakat bu Fransızca kitabın adı, tarihi vs. hakkında bilgi vermez. İstanbul kitaplıklarında yaptığımız aramada, Mehmet Ali'nin çevirmiş olabileceği kitabı henüz bulamadık.

Mehmet Ali'nin bir kitabı daha vardır: "**Kitabü'l Nebatat**". Baş sayfasındaki kayıtlar şöyledir: "Müellifi Doktor Cauvet, Mütercimi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Nebatat muallimi ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane müderrisi Miralay Mehmet Ali. Tetkik-i Müellifat Komisyonu kararıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaasında tab olunmuştur, fi sene 1318, 4 Rebiülevvel". Bu tarih 1900 yılına tekabül etmektedir.

Eser 22x14 cm ebadındadır, 1000 sayfadır, 132 şekil vardır. Bu eser de bir Farmasötik Botanik kitabıdır, Sistematik kısımda her familya morfolojik özellikleri ile tanıtıldıktan sonra, her familyadaki bellibaşlı cinslerin adları, familyanın genel yayılışı, bu familyalardaki tıbbî ve faydalı bitkiler, bunların kullanılan kısımları, etkileri vs. verilmektedir. Eserin sistematik yönü daha kuvvetlidir.

Eserde göze çarpan bir nokta, bazı familyaların veya takım veya sınıfların Türkçe adlarının yanında yalnızca Fransızca karşılıklarının verilmiş olması, bu kelimelerin dışında Latin harfleriyle yazılmış başka hiç bir kelime bulunmaması, Latince bitki adlarının, organ adlarının dahi, Arap harfleriyle yazılmış olmasıdır. Bu şekilde, eserde ancak 110 kadar Fransızca kelimeye rastlanmaktadır.

"Kitabül Nebatat" tan bir nüsha*, Süleymaniye'deki İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik Anabilim Dalı Kitaplığında mevcuttur. Gene bu kitaplıkta, Cauvet'nin bir kitabı vardır** : "D. Cauvet, Cours Élémentaire de Botanique, I Anatomie et Physiologie Végétale, II Botanique Systématique, 2 ème édition, Baillièrre et fils, Paris, 1885". Her iki kitabı karşılaştırdığımızda, "Kitabül Nebatat"ın, Cauvet'nin bu kitabından aynen tercüme edilerek hazırlandığını anlamak zor olmamıştır.

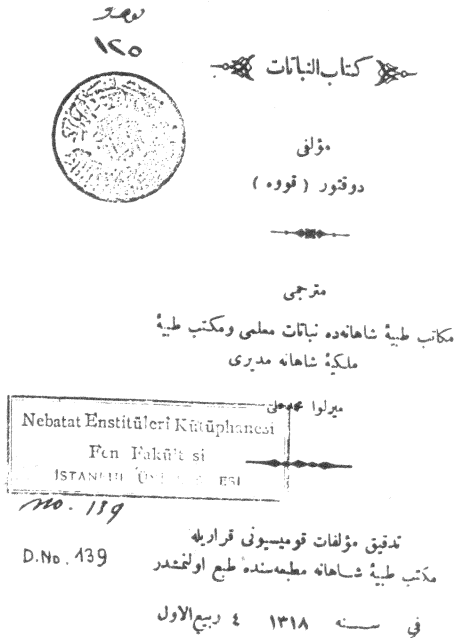
Resimlere gelince, Cauvet'nin iki cildinde mevcut toplam 707 şekilden, Mehmet Ali ancak çok az bir miktarını kullanmış, birinci kitabındaki (1875) resimlerden faydalanmayı tercih etmiştir. Böylece eserde mevcut 132 şekilden 106 sı, yani % 80 i, birinci kitabındaki resimler ile aynıdır.

Gene eski harflerle basılı bir Farmasötik Botanik kitabı, 1328 (1910) tarihini taşıyan "**Nebatat-ı Saydelaniye**" adlı kitaptır. Yazarı "Darülfünun-u Osmanî Tabiiyat Şubesi, Tıp Fakültesi İlm-i Nebatat muallimi Dr. Esad Şerefeddin" dir. İstanbul'da Kader Matbaasında basılmıştır.

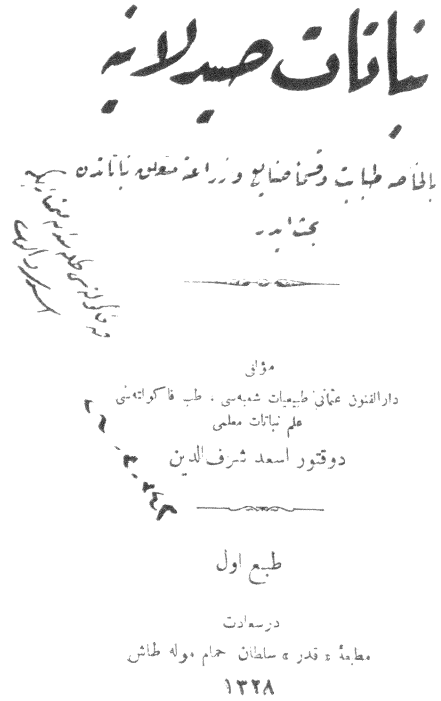
Esad Şerefeddin (1866-1943), soyadı Köprülü, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mezunudur. Nebatat muallimi Mehmet Ali Paşa'nın öğrencisi, sonra asistanı olmuştur. 1905 ten itibaren de, Nebatat bölümünün muallimliğini resen idareye başlamıştır. Sistematiğe olduğu kadar, histoloji ve mikroskop tekniği ile de ilgilenmiştir (6).

Eser 19x13 cm ebadında ve 704 sayfadır. 117 şekil vardır. Yazar, kitabın başsayfasında belirttiği üzere, bu eserinde bilhassa tababet ve kısmen sanayi ve ziraatle ilgili bitkileri tanıtmayı amaçlamıştır. Yalnız Çiçekli Bitkiler ele alınmıştır. İlk sayfalarda sınıflandırmadan bahsedilmiş, sonra İkiçenekliler sınıfı Petalliler ve Petalsızlar' e ayrılarak, burada toplam 118 familya incelenmiştir. Bu sınıfı takiben, Tekçenekliler sınıfından 18 familya ve Çıplaktoumlular sınıfından 5 familya yer almıştır. Familyaların morfolojik özellikleri, bazen de histolojik karakterleri belirtilmiş, bu familyaların içerdikleri tıbbî ve diğer faydalı bitkiler, etken maddeleri, etkileri ile tanıtılmış, kültür bitkilerinin çeşitleri ve onların yetiştirilmesi hakkında bilgi verilmiştir.

* ve ** Bu iki kitabın İ.Ü. Fen Fak. Botanik Anabilim Dalı Kitaplığında bulunduğunu bana bildiren Prof.Dr. Hüsnü Demiriz'e nazik yardımlarından dolayı tekrar teşekkür ederim.

Şekil - 6 : Mehmet Ali'nin "Kitabü'l Nebat" (1900) adlı kitabının kapak sayfası.

Şekil - 7 : Esad Şerefeddin (Köprülü)'nün "Nebat-ı Saydelaniye" (1910) adlı kitabının kapak sayfası.

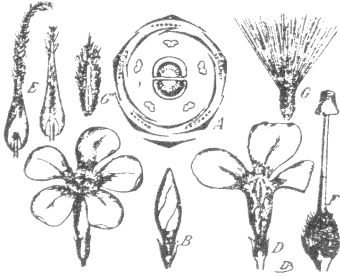
Kitapta, familya adları Türkçe ve Fransızca, bitki adları Türkçe, Latince ve Fransızca, etken madde adları Fransızca yazılmıştır. Türkçe bitki adları ya yerli ad, ya da Fransızca veya Latince adın çevirisidir. Bazı Latince kelimelerin anlamları, dipnotlarda kökenleriyle açıklanmıştır. Bu yabancı kelimeler dışında, kitapta yabancı bir sözcük yoktur. Bilimsel terimler, devrin Türkçe terimleridir veya, az bir kısmı, Türkçeleştirilmiş Fransızca terimlerdir, morfoloji gibi.

Mevcut Fransızca terimler, yazarın Fransızca kaynaklardan faydalandığını açıklamaktadır. Nitekim, yazar Önsöz'de bu noktayı açıklamış, fakat hangi kitap veya kitaplardan faydalandığını yazmamıştır. Eserde yerli droglarımızla (afyon, kitre zamkı, meyan balı, mazı gibi) ilgili bahislerde yurtiçi bilgilerin bulunmayışı, yazarın elindeki dış kaynakların dışına çıkmamış olduğu ihtimalini yaratmaktadır.

— ۷۷ —

مرکز، مسطح، جزئی محدب یا مقعر، اکثراً متفرق و یا حویبه صورتند متحد غددری حاملدر. وریقات کاسیه قاعددرندن جزئیجه پیشینق توج، کوزی، قبی و کرویدر. انوبوسنک داخلی توبی : عنق عربه بنام و یا بزجهلی حراشقی حاملدر ؛ فقی ایضاً طار واوزون بر استظاله ابله منبدر (استروفانوس). اعضاء تذکیر خطی قیس : منقبه کبش ووجه داخلی اوزرنده درت کیسه طلیهینی حامل و آرز جوق اوزون و توبی برتبه ابله نهاییمنشدر .

جمع ارات اکی نمردن ،مشکل وکفته امتدادنده متلاصق و یا بالکتر ابردوی قسمنده اتصاق ایمنشدر . میض ۳:۱ مشکلی عمومیتله تک جوق بیضای حاوی در. میوه خفیف جراب (لانڈلیا) بزده شجدر. میوهدری جفیف وجرانی اولاندرده بزدرل جمیعدر و یا بوشه ابله مزیندرنر حالیکه دیگرلزنده عربه در. بزدرل شجی و یا فرق بر سوباده مالکدر.

شکل ۷۵ — زرقه نباتی — A دیباغرام ، B منقبه ؛ C آجیلش چیچک ؛ D چیچک منقبع طولانی ؛ E غصو تذکیرک داخل و خارجدن کوروزینی ؛ F جمع ارات ؛ G تم بر بز ؛ H منقبع طولانی

Şekil - 8 : Esad Şerefeddin (Köprülü)'nün "Nebatat-ı Saydelaniye" (1910) adlı kitabından bir sayfa.

اوصاف بنیه تشریحیه — جهاز مفرز: اوعیه لیلیه یا لامفصل جداری رقیق و قشر ابتدائی ، طبقه کاسیه لیلیه و پیرانک عصبیه و ذنبیه منبدر. لجن حشرات نوالیینه ، حویبات نشائیینه و قوا جوق حاملدر . حرزات لیلیه و عابیه ذوالجانین ؛ طبقه کتاییه داخلیه سخت محیطنده حرزات متفرقه و یا حافته منبدره صورتند متحددر .

شکل ۷۶ — زرقه

مک بنیه تشریحیه —

A ساق ، منقبع مستقر.

طیسی ؛ B پریستیلی

الیاق ؛ C طیفه کتاییه

خارجیه ؛ D طیفه کتاییه

داخلیه ؛ E اوعیه لیلیه ؛

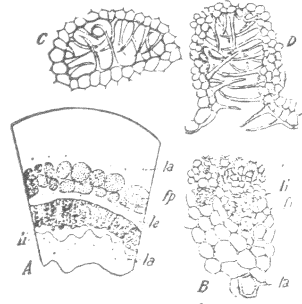
F بیودنش منقبع جوق

نخچه ؛ G اوعیه ابتدائی ؛

H طیفه کتاییه داخلیه

و تک الیاق ؛ I الیاق

اوعیه لیلیه ؛ C مسامی

شکل ۷۷ — D بزرگ منقبع طولانی

(۱) قیایله قریسه Carissee — آتزر استعماله غیرمقاروب وقعددر. منبدر بزولانی یوقدر ؛ میض تم ؛ میوه شجی ؛ لی واندرا جفیددر واصلا کاسدر .

(۲) قیایله Plumeries — کتله آتزر قعددره منبدرل مقوددر و استعماله

منبدر عربه رب ؛ نخرت بزوه آتنده متفرق. بزدر بره خاد جینی و بوشه ایمندر.

(۳) قیایله Echinidees آتزر قعددره منبدره زبولی حاوی ؛ نخرت بزوه

آتنده متفرق ؛ آتزر استعماله پیشینق ؛ میوه اکی جرایمن مرکب. بزرگ

یوقدر. و کتخی یا قاعده و یا ذرومی سوشه ابله مزیندر .

Şekil - 9 : Esad Şerefeddin (Köprülü)'nün "Nebatat-ı Saydelaniye" (1910) adlı kitabından bir sayfa.

Eserdeki 117 şekilden 107 sinin "L. Beille, Précis de Botanique Pharmaceutique, vol. 2, Maloine, Paris, 1909" dan alındığını anlamak zor olmamıştır, zira bu resimler LB imzasını taşımaktadır*. 107 şeklin 45 i, yani yarısına yakın bir miktarı anatomik şekillerdir. Bu husus, yazarın bitki anatomisine duyduğu ilgiye işaret etmektedir. Geri kalan 10 şeklin kaynağını bulmak henüz mümkün olmamıştır.

Esad Şerefeddin'in Kriptogamlarla da ilgili bir kitabı vardır. Adı "İlkah-ı Hafî Nebatlar" dır. İki cilttir, Darülfünun matbaasında, taş basması olarak basılmıştır. Birinci cilt (1. fasikül) 771 sayfadır ve 1340-1341 (1924-1925) tarihini taşır. İkinci cilt (2. fasikül) 527 sayfadır ve tarihi 1926 dır.

* Bu kitap, İ.Ü. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Bilim Dalı Kitaplığındadır. Kitaphğa A. Baytop tarafından hediye edilmiştir.

Aynı yıl içinde ikinci bir Farmasötik Botanik kitabının yayınlanmış olduğunu görüyoruz. Cilt üzerindeki adı "İlm-i Nebatat-ı Tıbbî'den mebas Tasnif-i Nebatat"tır, bunun anlamı "Tıbbî bitkilerden bahseden bitki sistematigi" dir. Yazarı "Darülfünun-u Osmanî Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi Şubeleri Nebatat muallimi Dr. Şerafettin"dir. Babıali caddesinde Arşak Garoyan Matbaasında basılmıştır ve 1328 (1910) tarihini taşır.

Şerafettin Tevfik (1879-1957), soyadı Tertemiz, 1903 te Kadırga'daki Tıbbiye Mektebi'nden tabip olarak mezun olduktan sonra Beyrut'ta kolera mücadelesi ile uğraşmış, sonra Bartın'da belediye hekimliği yapmış ve daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Nebatat muallim muavinliğine imtihanla girmiştir. 1909 dan sonra da Eczacı ve Dişçi Şubelerinde 30 yıla yakın bir süre Nebatat muallimliği yapmıştır (7).

علم النبات
طبی

دن

مبحث تصنیف نباتات

دارالفنون عثمانی طب فاکولتہ سی
اجزائی و دیسجی شعبہ لری نباتات
ملی دوقنور شرف الدین بک
انڈینک تقریر لری

ناشری : مفردیج

برخی طبع

باب عالی جادہ سندہ ارشاق غارویان مصدسی

۱۳۲۸ - ۱۹۱۰

(۳۲۲)

خواص و اہمیت مانی . — ساق زاخنی قوللاباور .
زیادہ عطری برزنی حاویدر کہ عطریاندہ مقبولدر .
ہندستاندہ امراض عصبیہ تداویسندہ قوللاباور .
کدی اوتی : Valeriana Valeriana officinalis .
ساق زاخنی برچوق کوکارمی حاویدر زیادہ عطریدر .

شکل ۹۸: کدن اوتی

ساقی بر مترہ قدردر . یابراقلری متقابلہ ، چیچکلری
قرمز، متراق ویا بیاض عضو تکبیر بش عدد ، میوہ سی
شوسہ ایلم مزیندر . رابط اور ناندرہ ، صو کتارلرندہ
آورویا و آسیادہ بولتور .

Şekil - 10 : Şerafettin (Tertemiz) in "İlm-i Nebatat-ı Tıbbî" (1910) adlı kitabının kapak sayfası.

Şekil - 11 : Şerafettin (Tertemiz) in "İlm-i Nebatat-ı Tıbbî" (1910) adlı kitabından bir sayfa.

Eser 17x12 cm ebadında ve 448 (336+107+5) sayfadır. 119 şekil vardır. Sınıflandırmadan bahsedildikten sonra, sırasıyla Çıplaktohumlular (5 familya), Tekçenekliler (14 familya) ve Çiftçenekliler (91 familya) tanıtılmıştır. Sonra Çiçeksiz Bitkiler (Mantarlar, Likenler, Algler, Kibritotları, Atkuyrukları, Eğreltiler bölümü, 107 sayfa üzerinde anlatılmıştır. Kitabın sonunda 5 sayfalık bir familya indeksi vardır.

Eserde familyaların Türkçe adlarını yanında Fransızca karşılıkları verilmiş, tanıtılan türlerin sırasıyla Türkçe, Latince ve Fransızca adları yazılmıştır. Kayda değer bir özellik, tıbbî bitkilerin yayılışı verilirken, yerli olanların yanına "Anadoluda bulunur" ibaresinin kaydedilmiş olmasıdır. Böyle bir ibareyi aşağıdaki bitki adlarının yanında buluyoruz: *Liquidambar orientalis*, *Quercus coccifera*, *Papaver somniferum*, *Astragalus gummifer*, *Convolvulus scammonia*, *Olea europaea*. Bu demektir ki yazar, dış kaynaklardan aldığı bilgilere yurdumuzla ilgili bilgileri de eklemekte özen göstermiştir.

Şerafettin, yukarda söz edilen kitabının ikinci baskısını, Eczacı ve Dişçi Mektepleri Nebatat muallimi sıfatı ile 1932 de yayınlamış ve bu baskıya "**Tıbbî Nebatlar (Botanique Médicale)**" adını vermiştir. Kitap, Milliyet Matbaasında basılmıştır.

Eser 19x13 cm ebadındadır ve 276 sayfadır. Yazar, bu baskıda Çiçeksiz Bitkileri konu dışı bırakmış, Açıktohumluları (5 familya), Tekçeneklileri (18 familya) ve Çiftçeneklileri (124 familya) işlemiştir. İlk baskıdaki şekilleri değiştirmiş ve ilâveler getirmiştir. Bu baskıdaki şekilleri "L. Beille, *Botanique Pharmaceutique*, vol. 2 (1909)"dan seçmiştir. Mevcut 141 şeklin 111 i, yani yaklaşık % 80 i, bu Fransızca eserden alınmıştır.

Kitabın özelliklerinden biri, Cumhuriyet döneminde yeni harflerle basılmış olmasıdır. Türkçe familya adları yanında Fransızca karşılıkları, Türkçe bitki adlarının yanında Latince ve Fransızca karşılıkları verilmiştir. Bu bakımdan eser, bir botanik lûgatı niteliğini de taşımaktadır. Terimlerin çoğu Osmanlı Türkçesi terimleridir. Eserin sonunda, Türkçe bitki ve familya adlarına ait 430 kelimelik bir indeks vardır.

Şerafettin, bu kitabında, yurdumuzda yetiştirilen başlıca gıdaî bitkilerin meşhur oldukları bölgeleri kaydetmiştir. Gene bu kitaptan, *Rosa damascena*'nın İzmir ve Bursa'da yetiştirilmiş olduğunu öğrenmekteyiz.

TIBBÎ NEBATLAR

BOTANIQUE MÉDICALE

YAZAN

Dr. ŞERAFETTİN

Eczacı ve Dişçi Mektepleri Nebatları Masihîni

2 İNCİ TABİ

İSTANBUL
MİLLİYET MATBAASI
1932

Şekil - 12 : Şerafettin (Tertemiz) in "Tıbbî Nebatlar" (1932) adlı kitabının kapak sayfası.

106

meyvası harnubi ve bir bezirdir. Nebatı haşış, evrakı müteakibedir.

Şahtere otu: Fumaria officinalis (fumeterre)—Haşışi seneviyedir. Çiçekleri gayri muntazam ve kırmızıdır. Hazıranda hasat ederler. Kâffei aksanı nebatıyesı kullanılır. Münazzıftır. Terkinde fumarine, acide fumarique vardır.

Haşhaşıyye fasilesi: Papaveracées

Çiçekleri hunasikeis 2-3 parçalı ve hemen düşer, tüveyç 4-8-12 adet, uzvu tezkir müteaddit, uzvu tenis 2 veya kesirülsümsevre, meyvası ileptir, nebatı haşış, evrakı müteakibe, ensicesi arasında muhtelif renkte sütü havi hüceyreler vardır.

Haşhaş Papaver somniferum (pavat)—Haşışei seneviyedir. Beyaz ve siyahçiçekli neveleri vardır. Beyazı mabuldur. Bunun ilebi gayri münevir, bezirleri beyazdır. Siyah nevinin çiçekleri kırmızı, ilebi sükke ile injiacr eder, bezirleri siyahdır. Tababette meyvaları ve burdan çıkan sütü ile bezirleri kullanılır. Beyaz haşhaşın meyvasına haşhaş başı derler. Uzun veya basık gayri münevir, kokusuz, lezzeti biraz acıdır. Son baharda hasat olunur. Hasat olunduğu zamana ve memlekete göre havi olduğu şibih kaleviler değişir. Bezirlerinden yağ çıkarılır. Rengi açık sarı lezzeti iyidir. Züyutu meceffefedendir. **Hiule d'oelilet** derler.

(Şekil 78)
Haşhaş başı

Afyon: Opiyum — Haşhaş meyvasından çıkarılan ve katılan süte afyon derler. Meyvaya benüz kemale gelmeden evvel 1 - 2 milimetre derinliğinde enliğine saşklar yaparlar. Çıkan sütu meyvanın üzerinde tesallüp eder. 10 saat sonra husesi alelele toparlar. Bir araya getirirler yoğururlar ve afyon yaprağına sararlar. Rayıhası fena ve mugassı, lezzeti acıdır. Başlica üç nevi afyon vardır. İzmir, İstanbul, Mısır. İzmirin ki

Şekil - 13 : Şerafettin (Tertemiz) in "Tıbbî Nebatlar" (1932) adlı kitabından bir sayfa.

1933 Üniversite Reformundan sonra, Farmasötik Botanik alanında yayınlanmış ilk ders kitabı, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi İspençiyarî Nebat ve Genetik Enstitüsü direktörü Ord. Prof. Dr. Alfred Heilbronn'un "İspençiyarî Nebatlar (Pharmakobotanik)" adlı kitabıdır. Türkçeye çeviren aynı enstitüden Doç. Sâra Akdik'tir. 1940 da Kenan Basımevinde basılmıştır. İstanbul Üniversitesinin 126 ncı yayını teşkil eder.

A. Heilbronn (1885-1961), 1932 yılında Münster Üniversitesi Botanik Bölümünde profesör iken, İsviçre'ye geçmek durumunda kalmış, 1933 te buradan Türkiye'ye davet edilmiş, 1960 yılına kadar Türkiye'de çalışmış ve o yıl vatani olan Almanya'ya dönmüştür. Heilbronn biologdur. Üniversitemizde F.K.B. sınıfının Botanik derslerini, biyoloji

öğrencilerine Genetik derslerini, eczacı öğrencilerine Farmakobotanik ve kısmen Farmakognozi derslerini vermiştir. 1940 Türk Kodeksi Komisyonunda üye olarak çalışmıştır. İstanbul Üniversitesi Botanik Bahçesi'nin ve Fen Fakültesi Herbaryumu'nun kurucusudur (8, 9).

Arkasözüm
Bay Hakki'ye

Istanbul Üniversitesi
Yayınları
Sayı: 126

16.8.1940
AA

Dr. ALFRED HEILBRONN

Istanbul Üniversitesi İsp. Nebat ve Genetik Ord. Profesörü

İSPENÇİYARI NEBATAT

(Pharmakobotanik)

Angiospermelerin (bıhassa tıbbi nebatlarını) sistematiği:

Çeviren :

ŞARA AKDİK

Istanbul Üniversitesinde İsp. Nebat ve Genetik Doçenti

NERAR SAHİBİ VE DAĞITICI
İSTANBUL
1 9 4 0

Şekil - 14 : A. Heilbronn'un "İспенçiyarı Nebatat" (1940) adlı kitabının kapak sayfası.

Tubiflorae 101

6. Familya : LABIATAE (1). ⁶⁸³ Bu familya nebatları en iyi inkişaflarını Akdeniz memleketlerinde gösterirler. Sakları dört köşeli, yaprakları mütakabil, eterik yağ ifraz eden gudde tüyleri vardır. Çiçekler zygomorph olup K (2), C (2) iki dudaklı, A₂ + 2 G (2) dir; ibre kaidee bulunur. Yumuraltıktan ilkahtan sonra 4 küçük nux husule gelir. Nektarium vardır.

Salvia (A) (çiçek biolojisi itibarile sayımı dikkattir), *Thymus* (A), *Melissa* (A), *Mentha* (A), *Rosmarinus* (A) *Coleus* (A), *Origanum* (A), *Stachys* (A), *Ajuga* (A).

Salviae folium (K) : Kurşunü tüylü, aromatik kokulu ve mavi çiçekdurumları bulunan küçük bir nebat olan *Salvia officinalis* L. nin yapraklarıdır.

Bu nebat Akdeniz'in şimalinde Napoli'den Avrupa'nın şimaline kadar yetişmekte ve yetiştirilmektedir.

Eskidenberi kullanılmakta olan bir devadır (salvare = kurtarmak). Belsemi ve kâfuru andıran bir kokusu vardır. Lezzeti aromatik, acı ve buruşturucudur. Terkibinde % 1,4-1,7 eterik yağ, % 5 tanen asidi vardır. İhtiva ettiği tanenden dolayı eskidenberi dişsularında ve ev ilacı olarak ter kesmek için (veremlilerin gece terleri) kullanılmaktadır.

Salvia (A) *pratensis* L. ye benzetilmektedir. Mamafî bunun yapraklarının kaidesinin kalp şeklinde oyuk olması ve yaprak renginin daha parlak yeşil olması ile tefrik edilebilir.

Melissae (A) *folium* (K) : *Melissa officinalis* L. nin çiçek açmazdan evvel veya çiçek zamanında toplanarak dikkatle kurutulmuş yapraklarıdır (Melissa, Yun. = ari). Eski Yunan kitaplarında *melissophylon* ve Roma'lılarda *apistratum* isimle yad olunmaktadır (Calinos, Dioskorides). 960 da Araplar tarafından İspanya'da yetiştirilmiştir.

Melissa hâlit bir nebat olup, haşebi bir rhizom ve etli sürünücü sakları üzerinde takriben 1 m. kadar yükselen tüylü bir gövdesi vardır. Çiçekleri ekseriyetle 4 büyük ve renkli braktenin koltuğundan çıkan kummeye benzer durumlar teşkil ederler.

Lezzeti limonu andırır, acı ve buruşturucudur. Drog yalnız 1 sene saklanabilir. Terkibinde % 0,1-0,25 eterikyağ, tanen, ratenc, hilâm ve azami % 12 kül vardır.

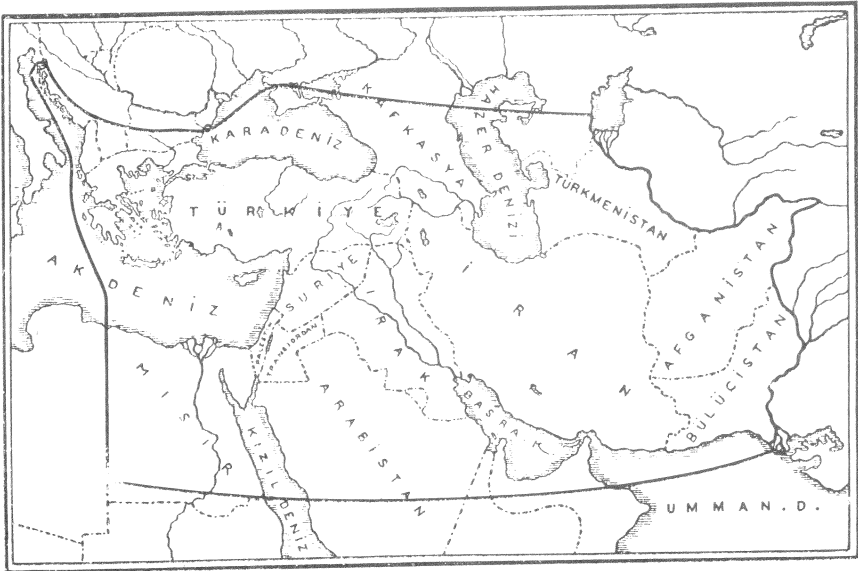
(1) Lat. labium = dudak. Korolla umumiyetle 2 dudaklı olduğundan.

Şekil - 15 : A. Heilbronn'un "İспенçiyarı Nebatat" (1940) adlı kitabından bir sayfa.

Eser 24x16 cm ebadında, 182 sayfadır ve sadece Kapahtohumluları kapsamaktadır. Giriş kısmında evrim hakkında bilgi verilmiş, sonra sınıf, takım ve familyalar içinde, Türk Kodeksinde kayıtlı olan başlıca tıbbî bitkiler, bunların drogları ve kullanılışları açıklanmıştır. Burada 138 dikotil ve 30 monokotil familya vardır. Drogların morfolojik ve histolojik özellikleri 1940 Kodeksi içinde verildiği için, bu özellikler kitaba alınmamıştır. Kitapta bir harita ve Rosaceae familyası ile ilgili bir şekilden başka hiç bir şekil yoktur. Buna neden, bitki resimlerinin ikinci

bir cilt halinde yayınlanmasının düşünülmüş olmasıdır. Nitekim bu resimler, büyük levhalar halinde Dr. Nebahat Yakar tarafından hazırlanmış, Heilbronn'un vefatından sonra, 3 fasikül halinde basılmıştır. Bu atlasta 48 bitki resmi vardır (10).

Bu eserin getirdiği bir yenilik, terimlerdeki latinceleşmedir. Takım, familya, bitki adları tamamen Latince'dir, hattâ bu Latince adların metin içinde Türkçe karşılıkları bile yoktur. Ancak bitki adlarının Türkçe karşılıkları, kitabın sonundaki 15 sayfa üzerine düzenlenmiş olan ve "Latince nebat isimlerinin türkçe karşılığı" ve "Türkçe nebat isimlerinin Latince karşılıkları" başlıklarını taşıyan iki listede toplanmıştır. Organlar ve özellikleri, latince kökenli sözcükler ile belirtilmiştir: kaliks, korolla, periant, apokarp, aktinomorf gibi. Drog adları da Latince yazılıdır: Valerianae radix, Menthae folium gibi. Osmanlı terimler sadeleştirilmiş veya terkedilmiş, eski ve yeni terimler arasında bağlantı korumak için, kitabın sonuna yeni terimlerin Osmanlıca karşılıklarını veren 2 sayfalık bir liste eklenmiştir.

Boissier'nin «Flora orientalis» namındaki eserinde nebatları tetkik edilmiş olan sahanın hududu.

Şekil - 16 : A. Heilbronn'un "İspençiyarı Nebatı" (1940) adlı kitabında, Boissier'nin Flora Orientalis'inin kapsadığı alanı gösteren harita.

Yurdumuzda yerli olan cinsleri belirtmek için. bu cins adlarının arkasına (A) işareti konmuş (400 e yakın cins), bazı türlere "İstanbul, Boğaziçi tepeleri, Karadeniz bölgesi, Uludağ, Anadolu'nun cenubu" gibi yayılışlar ilâve edilmiş, yurdumuzda yetiştirilen veya tabiileşmiş olarak rastlanan yabancı kökenli türler belirtilmiştir. Bundan başka, familyaların dünya üzerinde kaç cinsi bulunduğu ve bu familyaların Boissier'nin "Flora Orientalis" indeki coğrafi çerçeve içinde kaç cins ile temsil edildiği kaydedilmiş, takım ve familya adlarının anlamları köken belirtilerek açıklanmıştır. Kitapta, Türkçe bitki adlarının saptanmasında faydalanılan iki eser (E. Şerefeddin, Nebatat-ı Saydelaniye; A.K. Bedevian, Polyglottic Dictionary of Plant Names) ile Türk Kodeksi ve Flora Orientalis'ten başka bir kaynak zikredilmemiştir.

Yukarıda tanıttığımız yedi kitap dışında, İstanbul'da eski harflerle yayınlanmış, konusu tıbbî bitkilerin sistematigi olmayan, Botanikle ilgili başka eserler de vardır. Bu yayınları İstanbul'da çeşitli kitaphıklarda bulmak kâbidir. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik Anabilim Dalı Kitaphığında, eski harflerle basılı botanik kitaplarını tanıtan bir yayın F. Öztuğ tarafından yapılmıştır (11).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Akademik eczacılık öğretiminin yurdumuzda başladığı 1839 yılından ilk fakültemizin kurulduğu 1960 yılına kadar geçen 120 yıl içinde, İstanbul'da yedi Farmasötik Botanik kitabı basılmıştır. İlk beşi Osmanlı dönemine, diğer ikisi Cumhuriyet dönemine aittir. Yazarların hepsi, dersi veren öğretim üyeleridir. İlk ve sonuncu kitabın yazarları yabancı, diğerlerinki Türktür. Yalnız birinci kitap Fransızcadır. Yazarlardan yalnız sonuncusu biyolog, diğerleri hekimdir. İlk altı kitap, 1933 Üniversite Reformu'ndan evvel yazılmıştır ve Fransızca kaynaklara dayanmaktadır. Bu durum, 1839-1867 döneminde öğretimin Fransızca dilde yapılmış olmasının tabii bir sonucudur (12). Bu kitaplardan ikisi, Mehmet Ali'nin kitapları (1875 ve 1900), birer tam çeviridir ve bahis konusu ettiğimiz eserler arasında en hacimli olanlardır.

Dış kaynaklara dayanan bütün bu ders kitaplarında, yazarların Türkiyenin tıbbî bitkileri ile ilgili ne miktarda ilâve getirmiş olduklarını saptamak istediğimizde şu sonuca vardır :

Bernard'ın "Éléments de Botanique" (1842) adlı kitabında, Türkiye'deki yayılışı "Turquie, Anatolie, Asie Mineure" şeklinde gösterilmiş pek az bitki (*Quercus infectoria*, *Lilium candidum*) ve yayılışı "Anatolia, Brousse" şeklinde verilmiş bir bitki vardır (*Adiantum capillus-veneris*).

Mehmet Ali'nin kitapları, "İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye" (1875) ve "Kitabü'l Nebatat" (1900), birer tercümedir ve Türkiye bitkileri ile ilgili bir ilâve taşımamaktadır.

Esad Şerefeddin, "Nebatat-ı Saydelaniye" (1910) adlı kitabında, yerli droglarımız (afyon, kitre zamkı, meyan balı, mazı gibi) hakkında yurtdışı bilgiler ilâve etmemiştir.

Şerafettin'in "İlm-i Nebatat-ı Tıbbî" (1910) adlı kitabında, belli başlı bitkilerimizin Türkiye'deki yayılışı "Anadoluda bulunur" ibaresi ile gösterilmiştir (*Liquidambar orientalis*, *Quercus coccifera*, *Papaver somniferum*, *Astragalus gummifer*, *Convolvulus acammonia*, *Olea europaea* gibi). Bu kitabın "Tıbbî Nebatlar" (1932) adını taşıyan ikinci baskısında, yerli tıbbî bitkilerimizle ilgili ilâveler bulunur. Burada Şerafettin yetiştirilen bitkilerin (pirinç, çilek, elma, zeytin vs. gibi) yayılışına önem vermiş, bunlara ilâveten *Liquidambar orientalis* ve *Quercus infectoria*'nın Anadolu'da bulunduğunu, *Rosa damascena*'nın İzmir ve Bursa'da yetiştirilmiş olduğunu kaydetmiştir. Görülüyor ki, Şerafettin'in ilk kitabından (1910) itibaren ders kitaplarımızda yerli tıbbî bitkilerimiz belirtilmeye başlamıştır. Bu hususun, Şerafettin'in İstanbul'da hocalığa başlamadan evvel yurtiçinde görev yapmış olmasından ve bu görevleri sırasında yerli bitkilerimize ilgi göstermesinden ileri geldiğini düşünüyoruz.

Heilbronn'un "İspençiyarî Nebatat" (1940) adlı kitabında, Türkiye'de yerli olan cinsler (A) şeklinde işaretlenmiş, bazı türlerin yayılışında "İstanbul, Boğaziçi tepeleri, Karadeniz bölgesi, Uludağ, Anadolunun cenubu" gibi gözlemler zikredilmiş, kitreyi veren türlerin yayılışları açıklanmış, bundan başka yabancı kökenli olup ta yurdumuzda yetiştirilen veya tabiileşmiş olarak rastlanan türler de belirtilmiştir. Bu ayrıntılar, Heilbronn'un Türkiye florasını tanımak istemesinden, bunun için geziler yapmasından ve topladığı bitkileri tayin etmek için Boissier'nin "Flora Orientalis" ini kullanmasından kaynaklanmaktadır.

Heilbronn, Enstitüsünde Türkiye'nin tıbbî bitkileri ve Türk Kodeksinde yer alacak droglar üzerinde botanik incelemeleri başlatmış, burada bir herbaryum geliştirerek yerli bitkilerimizi tanıtmak çabasında bulunmuş, böylece yurdumuzda araştırmaya dayanan modern Farmasötik Botanik dalının temelini atmıştır. Bu temel içinde bize Latince'nin Botanik'teki yerini ve önemini öğretmiş ve botanik dilimize Latince kökenli Türkçe kelimeler yerleştirmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Dr. C. A. Bernard (1808–1844), Mehmet Ali Paşa (1834–1914), Dr. Esad Şerefeddin (1866–1843), Dr. Şerafettin (1879–1957) ve Ord.Prof.Dr. A. Heilbronn (1885–1961), Batı kitaplarından faydalanarak yazmış oldukları eserlerle, Botanik ve Farmasötik Botanik biliminin yurdumuzda öğretilmesinde öncülük etmiş çok değerli ve gayretli öğretim üyeleridir. Bunların arasında, Farmasötik Botanik ve Farmakognozi alanlarında, tıbbî bitkilerimiz üzerinde bilimsel araştırmaları başlatan A. Heilbronn olmuştur (9).

KAYNAKLAR

1. Skopec, M., Zu Leben und Werk von Karl Ambros Bernard, dem "Schöpfer und der Seele der Medicinischen Schule zu Galataseraı" (Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin yaratıcısı ve ruhu Karl Ambros Bernard'ın hayatı ve eserlerine dair), *Oesterreichisch-Türkische Medizinische Beziehungen (Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri) Simpozyumu Bildirileri*, İstanbul 28–29 Nisan 1986, (eds.: A. Terzioğlu, E. Lucius), 89–120, İstanbul (1987).
2. Baytop, A., Eczacılık öğretimimizde ilk Botanik ders kitabı : *Éléments de Botanique (C.A. Bernard)*, *Acta Pharmaceutica Turcica*, vol. XXXI, sayı 2 suppl., 73–78 (1989).
3. Unat, E.K., Samastı, M., *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867–1909*, İstanbul Üniv. Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay., Rektörlük No 3598, Dekanlık No 155, 10, İstanbul (1990).
4. Baytop, T., *Türk Eczacılık Tarihi*, 236, İstanbul Üniv. Yay. No 3358, Eczacılık Fak. No 47, İstanbul (1985).
5. Baytop, T., Mehmet Ali Paşa (1834–1916), *Farmakolog*, vol. 18, No 12, 370 (1948).
6. Akdik, S., Esat Şerefeddin Köprülü (1866–1943), *Türk Fizikî ve Tabii İlimler Sosyetesı Yıllık Bildirileri ve Arşivi*, sayı 11, 12–14 (1944).
7. Baytop, T., Eczacı ve Dişçi Mektepleri Nebatat Hocası Dr. Şerafettin Tevfik Tertemiz, *Biologi Dergisi*, cilt 7, sayı 2(28), 46–48 (1957).
8. Kruppa, W., Deutsch-türkischer Wissenschaftaustausch in der Pharmacie, *Würzburger medizinhistorische Forschungen*, Bd 44, 206–236, Würzburg (1988).
9. Baytop, A., Ord.Prof.Dr. A. Heilbronn'un (1885–1961) Türkiye'deki bilimsel faaliyetleri ve hizmetleri, İstanbul Üniv. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Bilim Dalı Bilimsel Toplantıları, 27 Kasım 1990 (Teksir).

10. Yakar, N., *Renkli Türkiye Bitkileri Atlası*, 3 fasikül, İstanbul Üniv. Yay. No 1090, 1127, 1174 , İstanbul (1964, 1965, 1966).
11. Öztığ, F., Yazı devriminden önce İstanbul Üniversitesinde okutulan botanik kitapları hakkında, *Türk Biyoloji Dergisi*, 19(2-4), 69-71 (1969).
12. Baytop, T., Nicolas, M., Osmanlı Eczacılığı üzerinde Fransız eczacılık biliminin etkileri, *I. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul 11 Mayıs 1990, 11-16, Mustafa Nevzat Eczacılık, Tıp ve Kültür Evi Yayınları, İstanbul (1990).